

بررسی تحول ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار با استناد به نقشه‌های تاریخی

لیدا بلیلان اصل^۱

چکیده

شهر تبریز که از پیشینه تاریخی غنی برخوردار بوده و در طول تاریخ خود همواره به عنوان شهر اول یا دوم سلسله‌های حکومتی کشور ایران مطرح بوده است، در دوره قاجار با عنوان دارالسلطنه تبریز، ولیعهد نشین و دومین شهر مهم ایران پس از دارالخلافه ناصری محسوب می‌شده است. اهمیت سیاسی تبریز از یکسو و قرارگیری آن در مرز شمال غربی ایران، این شهر را تبدیل به دروازه‌ای جهت ورود مدرنیته و پیشرفت‌های جهان خارج به کشور کرده بود. از جمله مظاهر این پیشرفت‌ها، نقشه‌هایی است که برای اولین بار در دوره قاجار از شهرهای مختلف ایران تهیه شده‌اند. هفت عدد نقشه در طول حکومت قاجار از شهر تبریز تهیه شده که بیشترین تعداد را در میان شهرهای ایران داشته و به عنوان یکی از اسناد معتبر جهت شناخت ساختار فضائی این شهر مهم قلمداد می‌شوند. از این رو هدف از ارائه این مقاله بررسی سیر تحول نقشه‌های تاریخی شهر تبریز در دوره قاجار می‌باشد تا از این طریق مهم‌ترین تغییرات در ساختار فضائی این شهر در دوره قاجار مشخص گردد.

در این مقاله با توجه به تاریخی بودن موضوع، جمع‌آوری داده‌ها به روش توصیفی با رویکرد تاریخی- اسنادی با بهره‌گیری از متون و منابع انجام خواهد پذیرفت. همچنین تحلیل داده‌ها و

یافته‌های ناشی از مطالعات به روش تحلیلی - تطبیقی می‌باشد. در نهایت می‌توان تغییرات ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار را به سه دوره ۱. سرداری نجف قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا، ۲. ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین، ۳. ولیعهدی محمدشاه و مشروطیت تقسیم‌بندی نمود و ترسیمات نیز به گونه‌ای انجام یافته‌اند که ویژگی‌های شاخص در هر دوره را به نمایش گذارده‌اند.

کلمات کلیدی: ساختار فضائی، دوره قاجار، نقشه‌های تاریخی، دارالسلطنه تبریز.

The study of spatial structure of Tabriz city in the Qajar era, based on the historical maps

L. Balilan Asl¹ (corresponding author)

Abstract

The city of Tabriz which prosperous rich historical background and during its history has always been as the first or second city of Iran government lineages; In the Qajar era was known as “daralsaltaneh Tabriz” was considered as prince consort and the second most important city after Daralkhlafeh Naseri. Political importance of Tabriz in one hand and based in northwestern of Iran border made the city to become a gateway for entry of abroad (west) modernity and progress into the country. Among the manifestations of these developments, was the first maps of different cities of Iran during the Qajar era. Seven of the maps were prepared for the city of Tabriz, which have produced the largest number among the cities of Iran and as one of the authentic documents considered for understanding the spatial structure of this important city. So the purpose of this paper is to present the evolution of historical maps of the city of Tabriz in the Qajar period. To force the most important to specified changes in the spatial structure of this city in the Qajar period.

In this paper, according to the historical issue, the method of data collection is descriptive with historical documentary approach that will be taking advantage of the literature (and references). As well as data analysis and findings of studies is in the comparative - analytical method. Finally, the changes of the spatial structure of the city of Tabriz in the Qajar era can be divided into three periods: 1. Gholikhani headed and Abbas Mirza's Crown Prince, 2. The Crown Princes of nasir aldin shah and mozaffar aldin shah, 3. Mohammad Shah's Crown Prince and the constitutional period and drawings are done in such a way that represents the characteristics of each period.

Key Word: Spatial Structure, Qajar Era, Historical Maps, Dar alsaltaneh of Tabriz.

1 - Assistant Professor, Department of Art & Architecture, Tabriz Branch, Islamic Azad University, Tabriz, Iran. lidabalilan@hotmail.com

مقدمه

یکی از دوره‌های تاریخی ایران که بیشترین آماج حوادث گوناگون قرار گرفت دوران سلطه سلسله قاجاریه می‌باشد. در طول این دوران شهر تبریز با لقب دارالسلطنه همواره ولیعهد نشین سلسله قاجاری بوده است. این شهر به دلیل قرارگیری بر روی گسل در طول تاریخ زندگی خود با زلزله‌های متعددی مواجه بوده است. به گفته مورخین^۱ زلزله واپسین سال ۱۱۹۴ ه.ق/۱۷۸۰ م در اوایل قاجار وحشتناکتر از بقیه زلزله‌ها بوده به گونه‌ای که حتی از ارتفاع دیوارها یک وجب باقی نمانده بود (ذکاء، ۱۳۴۹: ۱۴۹). این گفته شاید به اغراق نشان دهنده آسیب فراوانی است که در طول زمان مخصوصاً در اوایل دوره قاجار به ساختار شهر تبریز وارد گردیده است به گونه‌ای که معمار و شهرساز معاصر هیچ گونه اطلاعات دقیقی در رابطه با ابعاد و ساختار فضائی شهر تبریز در دوره‌های پیش از قاجار ندارد در حالی که «شناخت هر پدیده و درک فرآیند تاریخی و تحول آن به این دلیل اهمیت دارد که به مدد آن می‌توان به مسائل، تنگناها و سؤالات مطروحه در وضع موجود پدیده پاسخ گفت و یا به سخنی بهتر، عوامل چرایی وضع موجود را باز شناخت.» (حبیبی، ۱۳۷۵: ۲).

از این رو شناخت ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار و مطابقت یافته‌ها با مطالب سفرنامه‌ها کمک زیادی به شناخت ساختار فضائی این شهر در دوره‌های قبل نیز می‌نماید. پاسخ به این سؤال که ساختار فضائی شهر تبریز در دوره قاجار چگونه بوده و از چه تغییراتی برخوردار بوده است علاوه بر مطالعه نقشه‌های ترسیمی نیازمند مطالعه سفرنامه‌ها و عکس‌هایی است که در این دوران از شهر تبریز ترسیم شده است.

در رابطه با منابع مکتوب، نقشه‌ها و اسناد تصویری دوره قاجار می‌توان به اجمال به این موارد اشاره نمود: سفرنامه‌های پیرآمده^۲ (۱۲۱۹ ه.ق/۱۸۰۵ م)، بن تان^۳ (۱۲۲۱ ه.ق/۱۸۰۷ م)، موریه^۴ (۱۲۲۶ ه.ق/۱۸۱۱ م)، اوزلی^۵ (۱۲۳۴ ه.ق/۱۸۰۹ م)، فلاندن^۶ (۱۲۵۴ ه.ق/۱۸۳۸ م)، ویلسون^۷ (۱۲۹۴ ه.ق/۱۸۷۷ م)، مادام دیوفولا (۱۲۹۵ ه.ق/۱۸۷۸ م)، دافع الغرور نوشته عبدالعلی ادیب الملک (۱۲۷۲ ه.ق/۱۸۵۶ م)، جغرافیای تاریخی مرآت البلدان نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۲۹۶ ه.ق/۱۸۷۹ م)، تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز نوشته نادر میرزا (۱۳۰۳ ه.ق/۱۸۸۵ م)، المآثر و الآثار نوشته محمد حسن اعتماد السلطنه (۱۳۰۶ ه.ق/۱۸۸۹ م)، منظرالاولیاء

(۱۳۱۵ ه.ق/ ۱۸۹۸ م) و ناسخ التواریخ نوشته مرحوم آقا میرزا محمدتقی لسان الملک کاشی مشهور به سپهر.

به تحقیق در این زمینه از ترسیم و تحلیل نقشه‌های چاپی قدیمی استفاده گردید. این نقشه‌ها عبارتند از: ۱. نقشه تره زل-فابویه (۱۲۲۳ق/ ۱۸۰۸ م)، ۲. نقشه حومه شهر تبریز (۱۲۴۲ق/ ۱۸۲۷ م)، ۳. نقشه استحکامات شهر تبریز (۱۲۴۲ق/ ۱۸۲۷ م)، ۴. نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۱ م)، ۵. نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷ ه.ق/ ۱۸۸۰ م)، ۶. نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای (۱۳۰۱ق/ ۱۸۸۴ م) و ۷. خریطه تبریز (۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۹ م) و همچنین تصاویر تهیه شده از عناصر معماری و شهری تبریز اواخر قاجار که در آرشیو موزه کاخ گلستان نگهداری می‌شود.

به منظور تسهیل در بررسی نکات و اصول مورد نظر و نیز ارائه نتایج پژوهش به صورت مدون و قابل استفاده برای علاقه مندان، طبق جدول شماره ۱ نقشه‌های تهیه شده در طول حکومت قاجار به سه دوره دسته‌بندی می‌شوند.

۱. سرداری نجف قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا، ۲. ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین، ۳. ولیعهدی محمدشاه و مشروطیت از شهر تبریز تهیه شده است. (جدول شماره ۱).

جدول ۱. تقسیم بندی نقشه‌های تاریخی تهیه شده از تبریز در دوره قاجار به سه دوره

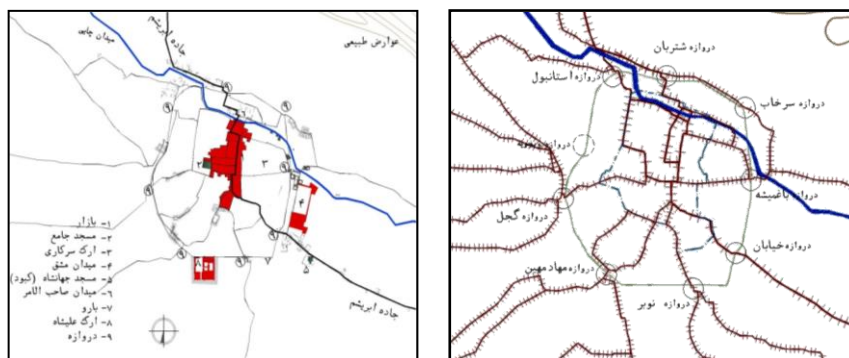
دوره/سال	زمان حکومت	نقشه‌های تهیه شده
اول (۱۲۰۷-۱۲۵۰ ه.ق. / ۱۸۰۰-۱۸۲۷ م.)	سرداری نجف قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا	نقشه تره زل-فابویه (۱۲۲۳-۱۲۲۲ق/ ۱۸۰۸- ۱۸۰۷ م) نقشه حومه شهر تبریز (۱۲۴۲ق/ ۱۸۲۷ م) نقشه استحکامات (۱۲۴۲ق/ ۱۸۲۷ م)
دوم (۱۲۵۰-۱۳۱۴ ه.ق. / ۱۸۳۴-۱۸۹۶ م.)	ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین شاه	نقشه سیل تبریز (۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۱ م)، نقشه دارالسلطنه قراجه داغی (۱۲۹۷ ه.ق/ ۱۸۸۰ م)
سوم (۱۳۱۴-۱۳۲۷ ه.ق/ ۱۸۹۶-۱۹۰۹ م.)	ولیعهدی محمدشاه و مشروطیت	نقشه خریطه تبریز (۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۸ م) نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای (۱۳۲۷ق/ ۱۹۱۰ م)

دوره اول: بررسی نقشه‌های شهر تبریز در دوره سرداری نجف قلی خانی و ولیعهدی عباس میرزا (۱۲۰۷-۱۲۵۰ ه.ق. / ۱۸۰۰-۱۸۲۷ م.)

سال ۱۱۹۳ ق/ ۱۱۵۸ ش/ ۱۷۷۹ م آغاز حکومت سلسله قاجار و مصادف با آخرین و به عبارتی ویرانگرترین زلزله تبریز می‌باشد. از آنجا که این زلزله در آخرین شب سال وقوع یافت و تا مدتی همچنان ادامه داشته است، بعضاً از آن با عنوان زلزله سال ۱۱۹۴ ق/ ۱۱۵۸ ش/ ۱۷۸۰ م یاد می‌کنند. هرج و مرج و نبودن یک حکومت مرکزی نیرومند سبب گردید تا در این سال و چند سال پس از آن، تبریز همچنان تحت حکمرانی حکومت‌های محلی باشد. در این زمان دنباله بر تبریز حکومت می‌کردند که پس از فتح آذربایجان توسط آغامحمدخان قاجار در سال ۱۲۰۵ ق/ ۱۱۶۹ ش/ ۱۷۹۰ م نیز همچنان نماینده حکومت مرکزی در آذربایجان و تبریز بودند (شمیم، ۱۳۴۲: ۷۶). امیر نجفقلی خان دنبلی که می‌توان او را بنیان گذار تبریز فعلی دانست از سال ۱۱۷۱ ق/ ۱۱۳۶ ش/ ۱۷۵۸ م از طرف محمدحسن خان قاجار به بیگلر بیگی تبریز منصوب شده و سرداری وی تا سال ۱۱۶۳ ش/ ۱۱۹۵ ق/ ۱۷۸۱ م که در شهر تبریز درگذشت، ادامه داشته است. از مهمترین اقدامات وی ساخت حصاری بر گرد تبریز پس از زلزله در اطراف شهر تبریز می‌باشد.

ساخت بارو توسط نجفقلی خان دو سال به طول می‌انجامد و پس از درگذشت وی فرزندش [در زمان عباس میرزا به سال ۱۲۲۴ ه.ق/ ۱۸۰۹ م] علاوه بر اتمام ساخت بارو اقدام به حفر خندق بر اطراف حصار در حوالی ۱۲۲۴ ه.ق/ ۱۸۰۹ م می‌نماید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۰۶)، (نادر میرزا، ۱۳۰۳: ۱۹۹). حصار نجف قلی خانی هشت دروازه داشته است. درب خیابان، باغمیشه، سرخاب، شتربان، استانبول، گجیل، مهادمهین و نویر (نادر میرزا، ۱۳۰۳: ۱۹۸) (شکل شماره ۲- سمت چپ). عباس میرزا به سال ۱۲۴۱ ق/ ۱۸۲۶ م، زمینهای اطراف بارو را به مسافت یک تیر پرتابی از مردم خریداری کرده و موجبات گسترش شهر را فراهم آورده و سربازخانه و میدان مشق به ولیعهد نشین تبریز اضافه نمود (شکل ۲- سمت راست). نادر میرزا در این رابطه چنین می‌نویسد: «حصار شهر تبریز تا زمان عباس میرزا پابرجا بود و چون شهر در حال توسعه بود نایب السلطنه دستور داد حصار دیگری دور شهر کشیده شود و حصار قبلی تخریب گردد که در جریان همین توسعه، باغ «کلم باغی» در بیرون حصار از

بین رفت و در محل آن پادگان نظامی ساخته شد. حصار جدید شهر هم بعد از عباس میرزا رو به خرابی گذاشت و در زمانی که عزیزخان مکرری سردار کل آذربایجان بود توسط وی بکلی تخریب و اراضی متعلق به حصار نیز بفروش رسید» (نادر میرزا، ۱۳۰۳: ۲۰۰) و بدین ترتیب تبریز ولیعهد نشین و دومین شهر بزرگ کشور شده و از نقطه نظر سیاسی یکی از مراکز اصلی تصمیم‌گیری‌ها می‌شود، تا جایی که هیئت‌های اعزامی انگلیس و روس غالباً در این شهر بسر می‌بردند.

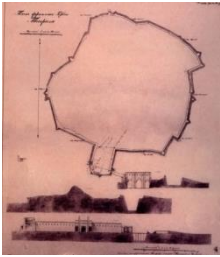

شکل ۳: شکل سمت راست بارو و دروازه‌های نجفقلی خانی به همراه گذرهای اصلی شهری - سمت چپ اقدامات انجام شده توسط عباس میرزا به سال ۱۲۴۱ق/۱۸۲۶م (بلیان، ۱۳۸۶: ۲۲۵)

کارهای عمرانی در شهر تبریز در زمان ولیعهدی عباس میرزا نیز همچنان ادامه داشت. فتحعلی شاه بنا به وصیت آغا محمد خان، چهارمین پسر خود عباس میرزا را در سال ۱۲۱۳ق/۱۷۹۸م به ولیعهدی خود برگزید و او را به فرمانفرمایی آذربایجان منصوب کرد. (سپهر، ۱۳۷۷: ۱۰۲) و شش سال پس از آن به سال ۱۲۱۹ق/۱۸۰۵م، نخستین دوره جنگ‌های ایران و روس به فرماندهی نایب السلطنه آغاز شد (طباطبایی، ۱۳۸۵: ۱۳۱).

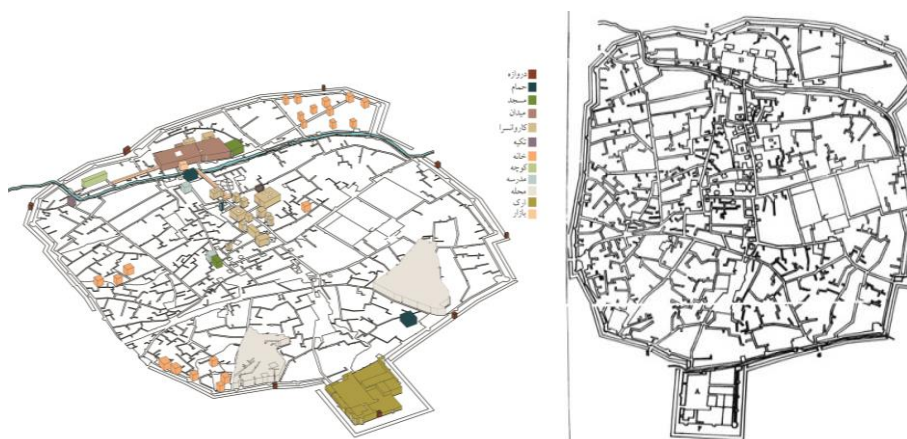
در این دوره مطابق با جدول شماره ۲، سه نقشه از تبریز به نامهای نقشه تره زل- فابویه، نقشه حومه شهر و نقشه استحکامات شهر توسط روسی‌ها تهیه گردید که همه آنها صرفاً کارکرد نظامی داشته‌اند.

جدول ۲. معرفی نقشه‌های تاریخی دوره اول

نقشه استحکامات، به سال ۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م. توسط کولوکولوف ماموتوف	نقشه حومه، به سال ۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م. توسط پطروف پسوزید بیشوف	نقشه تره زول فابویه، به سال ۱۲۲۲ ق/۱۸۰۷ م. توسط تره زل - فابویه
		

کاملترین نقشه موجود از این دوره که معدودی از عناصر معماری و شهری نیز بر روی آن مشخص شده است، نقشه تره زل- فابویه می‌باشد. این نقشه هنگام اشغال تبریز توسط قشون روس، با عنوان نقشه قلعه پیرمحمد شاه، ۱۸۲۷ م. در ستاد کل تبریز یافت شده و بعداً با عنوان نقشه تره زل- فابویه نامگذاری شد. ترسیم آن مربوط به پیش از سال ۱۸۲۷ م. و به سال ۱۲۲۳-۱۲۲۲ ق/۱۸۰۸-۱۸۰۷ م است (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۰). در این نقشه جزئیات عناصر موجود داخل حصار نشان داده شده‌اند. این عناصر شامل ۱ مورد ارک، ۴ مورد بازار، ۳ مورد تکیه، ۳ مورد حمام، ۷۲ مورد خانه، ۶ مورد دروازه، ۲ مورد قبرستان، ۱۹ مورد کاروانسرا، ۱ مورد کوچه، ۳ مورد محلات، ۲ مورد مدرسه، ۲ مورد مسجد و ۲ مورد میدان می‌باشند (شکل شماره ۱). همچنین در این نقشه‌ها فضاهای مسکونی به نام افراد با خط فارسی نستعلیق شکسته نوشته شده است. همانگونه که در نقشه مشاهده

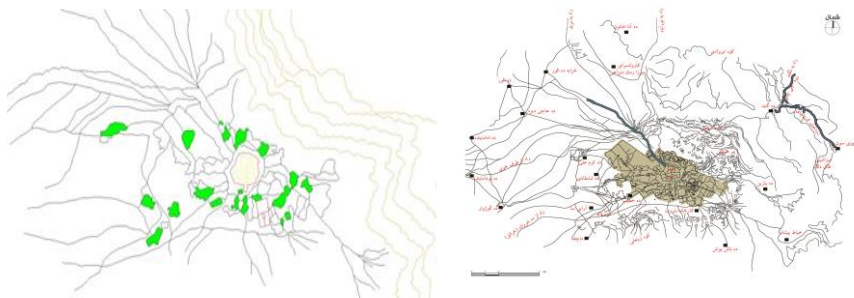
می‌شود به احتمال زیاد در این زمان حدود مسکونی شهر محدود به بارو بوده و شهر به مرکزیت بازار و قصر حکومتی پس از زلزله ۱۱۹۴ ه.ق در جنوب رودخانه شکل گرفته بود.

شکل ۲. سمت راست: بازترسیم نقشه تره زل، سمت چپ: بازسازی تبریز در سال ۱۲۲۳ ق/ ۱۸۰۸ م با استناد بر نقشه تره زل - فابویه، (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

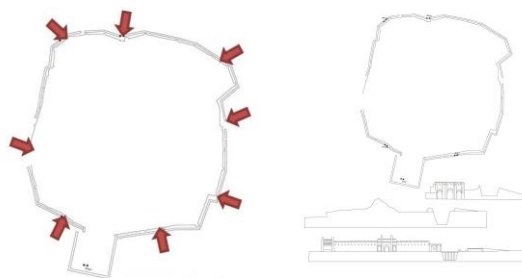
نقشه حومه شهر تبریز (۱۲۴۲ ق/ ۱۸۲۷ م) نخستین نقشه‌ای است که در آن به توپوگرافی ارتفاعات اطراف شهر توجه شده و کوه‌ها و رودها با تاکید در آن ترسیم شده‌اند. راه‌های کاروانرو چهارچوب توپوگرافی خاصی را نمایان می‌کند که مرکز ثقل همگی آنها شهر تبریز و در اطراف آن، روستاها و باغ‌های بزرگ است (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۰).

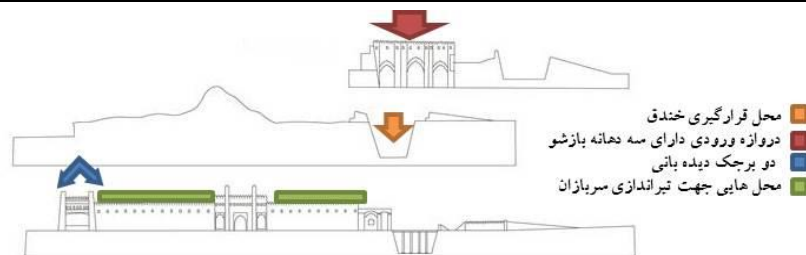
همانگونه که مشاهده می‌شود تمامی محدوده شهر را دیوارهای دفاعی محصور کرده‌اند. در ضمن این نقشه برای اولین بار به بافت توسعه یافته در خارج از باروی نجف قلی خان توجه و محله‌های مسکونی و راه‌های ارتباطی بین آنها را ترسیم کرده است. به عبارتی قسمتهای مسکونی شهر در این زمان محدود به برج و باروی شهر بوده و روستاهای مسکونی با فاصله از خندق در اطراف شهر قرار گرفته‌اند.

شکل ۱. بازترسیم شهر تبریز به همراه حصار و روستاهای اطراف شهر به رنگ سبز از روی نقشه حومه شهر به سال ۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م، (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

نقشه استحکامات شهر تبریز تهیه شده توسط ارتش روسیه به سال (۱۲۴۲ ق/۱۸۲۷ م) جزئیات برج و بارو و خندق کشیده شده برگرد شهر را به خوبی نشان می‌دهد. نقشه استحکامات نقشه‌ای با کارکرد نظامی است و در وسط آن دیوار دفاعی و باروی شهر با دقت زیاد ترسیم شده و خندقی دور شهر را محاصره کرده و بدون آب است. هشت دروازه اصلی شهر با حروف روسی در مقابل ورودی دروازه نقشه درج شده است. بیشترین توضیحات نقشه متعلق به ارک حکومتی است که دقیقاً محل قرارگیری ادوات جنگی است (شکل ۳). همچنین نقشه استحکامات از سه قسمت برش خورده که این برشها محل قرارگیری خندق، دروازه ورودی دارای سه دهانه بازشو، دو برجک دیده‌بانی و محل‌هایی جهت تیراندازی سربازان را نشان می‌دهد.

شکل ۳. شکل بالا سمت راست: بازترسیم نقشه استحکامات، بالا سمت چپ: نشان دادن هشت دروازه اصلی شهر بر روی نقشه استحکامات، شکل پایین: نشان دادن محل خندق، دروازه ورودی، برجک‌های دیده بانی و محل تیراندازی (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

دوره دوم: بررسی نقشه‌های شهر تبریز در دوره ولیعهدی ناصرالدین شاه و ولیعهدی مظفرالدین شاه (۱۲۵۰-۱۳۱۴ ه.ق / ۱۸۳۴-۱۸۹۶ م.)

محمد میرزا فرزند عباس میرزا پس از مرگ پدر بزرگ خویش فتحعلی شاه به کمک قائم مقام (میرزا ابوالقاسم فراهانی) در تبریز به نام محمد شاه قاجار به تخت سلطنت نشست. او به مدت ۱۴ سال از سال ۱۲۵۰-۱۲۶۴ ق / ۱۸۳۵-۱۸۴۸ م در تهران حکومت کرد. در این زمانها ولیعهد ایران ناصرالدین میرزا بود که در تبریز زندگی می‌کرد (شمیم، ۱۳۴۲؛ ۱۲۷) (ورهام، ۱۳۸۵؛ ۶۸-۶۹). فلاندن که در سال ۱۲۵۴ ق / ۱۸۴۰ م به تبریز مسافرت کرده بود در رابطه با این شهر چنین می‌نویسد: «حالت تبریز غمگین و حزن آواراست. علاوه بر اهمیت تبریز بعثت حکومت نشینی، یکی از بزرگترین ایالات ایران و بازرگانی اش اهمیت ویژه‌ای دارد. از هرطرف با حصار احاطه شده، چند دروازه که سه تایشان تزئینات دارند در شهر دیده می‌شوند» (فلاندن، ۱۸۳۸: ۸۲). لیکن مدتی بعد و در اواخر دوره ولیعهدی ناصرالدین شاه از یک سو به دلیل تسخیر شهر تبریز توسط ارتش روسیه در زمان ولیعهدی عباس میرزا و از سوی دیگر به دلیل گسترش شهر، حصار به تدریج تخریب شده و به جز معدود جاهایی از شهر اثری از بارو و خندق آن باقی نماند (نادر میرزا، ۱۳۰۳: ۱۹۹). پس از محمد شاه، پسر دوم او «ناصرالدین میرزا» که در آن هنگام بیش از هفده سال نداشت به سلطنت رسید.

در این دوره طبق جدول شماره ۳ دو نقشه از تبریز به نامهای نقشه سیل و نقشه دارالسلطنه قراجه داغی تهیه گردید.

جدول ۳. معرفی نقشه‌های تاریخی دوره دوم

نقشه سیل تبریز، به سال ۱۲۸۸ق./۱۸۷۱م. توسط محمد بن ایرج قاجار	نقشه دارالسلطنه قراجه داغی، به سال ۱۲۹۷ق./۱۸۸۰م. توسط سرهنگ قراجه داغی
	

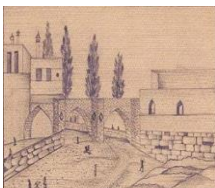
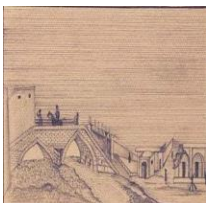
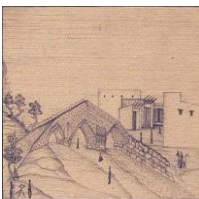
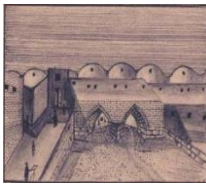
در سال ۱۲۸۸ق./۱۲۵۰ش/۱۷۹۱م به سبب بارش شدید باران و تگرگ، دوبار در تبریز سیل جاری شد و در مسیر رودخانه مهران رود قرار گرفت. به علت طغیان رودخانه آسیب زیادی به منازل و عمارات واقع در کنار رودخانه وارد آمد (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۳۱). نقشه سیل در همین سال پس از وقوع سیل جهت برآورد خسارات و میزان آسیب دیدگی‌های ناشی از سیل به امر فتح‌علی‌خان صاحب دیوان توسط محمد بن ایرج قاجار ترسیم شد. در این نقشه بسیاری نشانه‌های گرافیکی (نموداری) برای اولین بار به کار گرفته شده است، مانند علامت باغ، کاروانسرا، پل و ابنیه.

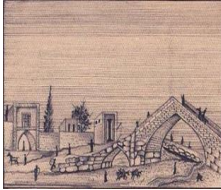
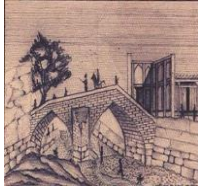
در روی نقشه سیل تبریز از ۱۴ پل نام برده شده است. محله‌های مندرج در نقشه سیل تبریز عبارتند از: باغمیشه، بیلان کوه، پل سنگی، ششگلان (گیلان)، خیابان، سرخاب، چهار منار، شتربان، راسته کوچه و امیرخیز. نادر میرزا در رابطه با گسترش شهر در این سالها می‌نویسد: «این قلعه با حارس و ک.ت.ال و نگاهبان دروازه‌ها تا لشکر روسیه به تبریز مستولی شد [باقی بود]، پس از آن حضرت نایب السلطنه [عباس میرزا] را دیگر در آبادانی آن نظری نماند» (نادر میرزا، ۱۳۰۳: ۱۹۹). به گونه‌ای که عزیزخان مکرری سردار دستور فروش اراضی بارو را صادر نمودند. در پی آن شهر گسترش یافت به گونه‌ای که محلات

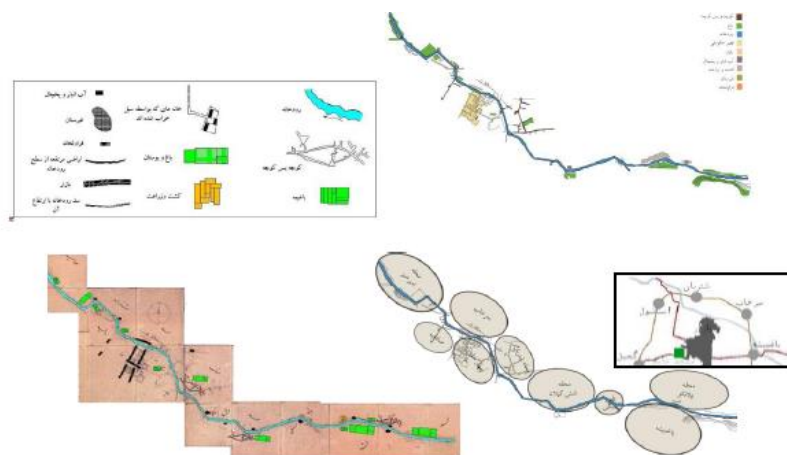
امیرخیز در غرب و باغمیشه و بیلانکوه در شرق که در دوره‌های قبلی جزء محلات خارج از باروی شهر محسوب می‌شدند پس از گسترش شهر و تخریب بارو جزء محلات مهم شهری محسوب شده‌اند. تخریب بارو و گسترش شهر در تصاویر ترسیمی از پلهای رودخانه مهران رود (جدول ۴- پل شماره ۱۲) نیز قابل مشاهده است. جدول و شکل شماره ۴ به ترتیب تصاویر و اسامی پلهای ترسیمی به ضمیمه نقشه سیل را در سال ۱۲۸۸ ق/ ۱۸۷۱ م نشان می‌دهد که می‌توان با تحلیل این تصاویر به نوع معماری و شهرسازی آن دوره تبریز دست یافت.

جدول ۴. تصاویری چند از پل‌های تبریز موجود در نقشه سیل تبریز از شرق به غرب

(فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵)

تصاویری چند از پل‌های تبریز			
			
نمره (۶) پل نزدیک خانه جناب حاجی میرزا شفیع	نمره (۵) پل درب خانه نایب الصدر	نمره (۴) پل قاری	نمره (۲) پل سنگی
			
نمره (۱۰) پل موسوم به پل ملا محمد دائی واقع در راسته کوچه میان	نمره (۹) پل زیر بازار کفش دوزهاست	نمره (۸) پل زیر بازار	نمره (۷) پل خراب حاجی ملا عبدالله نزدیک صاحب الامر

شهر			
			
نمره (۱۴) پل امیر کنار شهر سمت آجی	نمره (۱۳) پل بیرون شهر میدان مال فروشان	نمره (۱۲) پل مشهور به بارماخلق زیر دیوار شهر	نمره (۱۱) پل در بخانه جناب حجه الاسلام

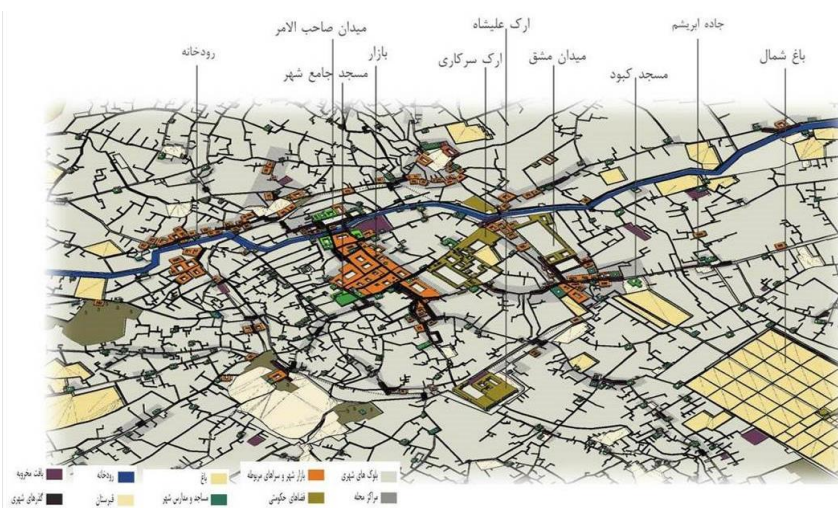

شکل ۴. سمت راست: تقاطع رودخانه با محدوده بارو، سمت چپ : بازترسیم قطعات ترسیمی به هم چسبیده از مسیر رودخانه مهران رود به سال ۱۲۸۸ق/۱۷۹۱م (ترسیم و تحلیل: نگارنده)

نقشه دارالسلطنه قراجه داغی اولین نقشه‌ای است که بعد از نابودی باروی نجف قلی خانی ترسیم شده است. این نقشه که یکی از معتبرترین و شاید کامل‌ترین نقشه‌های تهیه شده از تبریز تا اواخر دوره قاجار می‌باشد، در سال ۱۲۹۷ ه.ق/ ۱۸۸۰ م به امر ولیعهد

مظفرالدین میرزا و تماماً توسط ایرانیان تحصیل کرده در مدرسه دارالفنون تهران که با شیوه نقشه‌برداری غربی آشنایی کامل داشته‌اند انجام گرفته است. با شروع این نقشه، نقشه برداری مدرن در ایران آغاز می‌شود و بعداً به این نقشه رنگ اضافه شده است. در این نقشه برای اولین بار مفهوم امروزی توپوگرافی به کار گرفته شده است و برای نخستین بار، نقشه محله‌ها با تأکید بر مرز بین آنها مشخص شده است (فخاری تهرانی و همکاران، ۱۳۸۵: ۴۴) (شکل ۵).

از دیگر نکات برجسته این نقشه ترسیم گذرها و به طور کلی شبکه دسترسی تبریز در اواخر قاجار می‌باشد. در این زمان قرارگیری بازار در مرکز هندسی شهر، موجب شد تا راه‌ها با انشعاب و نیز حرکت به سمت آن، به حالتی شعاعی شکل یافته، توسعه یابند. از این رو نقشه تقسیم‌بندی محلات، بیانگر نوعی سازماندهی مرکزگرایی آنها با میل به بازار و مرکز است. شکل‌گیری و نحوه سازماندهی بازار، مجموعه حکومتی و استقرار مسجد جامع مواردی چند از این تأثیر به شمار می‌روند (بلیان اصل، ۱۳۸۸: ۴۴).

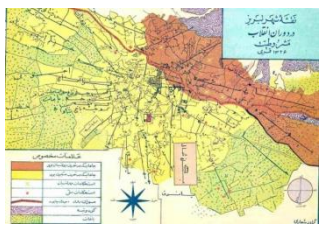

شکل ۵: سه بعدی بازسازی شده بخشی از بافت تاریخی شهر تبریز در اواخر قاجار با استناد بر نقشه دار السلطنه قراجه داغی در سال ۱۲۹۷ ه.ق (بلیان اصل و همکاران، ۱۳۹۰: ۲۶۷).

دوره سوم: بررسی نقشه‌های شهر تبریز در دوره ولیعهدی محمدعلی شاه و مشروطیت (۱۳۱۴-۱۳۲۷ ه.ق/۱۸۹۶-۱۹۰۹ م.)

محمدعلی شاه، فرزند مظفرالدین‌شاه و ششمین پادشاه از دودمان قاجار بود. (۱۳۲۵-۱۳۲۷ ه.ق/۱۹۰۷-۱۹۰۹ م.) در این دوره طبق جدول شماره ۵ دو نقشه از تبریز به نامهای نقشه خریطه^۸ و نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای تهیه گردید.

جدول ۵. معرفی نقشه‌های تاریخی دوره سوم

نقشه خریطه، به سال ۱۳۲۶ ق/۱۹۰۸ م.	نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای، به سال ۱۳۲۷ ق/۱۹۱۰ م. توسط اسدالله خان مراغه‌ای
	

نقشه خریطه، یک سند تاریخی و جغرافیایی بسیار با ارزش است که اصل آن متعلق به مرحوم میرزا باقرخان نوری بوده و در آن یکی از حساس‌ترین مقاطع نبردهای مشروطه در تبریز و صف‌آرایی نیروهای ملی در مقابل نیروهای دولتی به تصویر درآمده است. کلیات نقشه از جمله خطوط تراز شیب در کوه‌های مجاور شهر، قطعه‌بندی‌ها و عناصر شهری آن با مقیاس ۱:۲ و به طور واضح و دقیق از روی نقشه دارالسلطنه تبریز اقتباس گردیده (صفامنش، ۱۳۷۹: ۱۷۲) و با رنگ نقشه به دو قسمت شمال رودخانه مهران رود و جنوب رودخانه تقسیم شده است که شمال رودخانه مقر مشروطه طلبان و جنوب رودخانه مقر سلطنت طلبان و ارتش حکومتی بوده است.

اگر چه در نقشه دارالسلطنه تبریز دو نوع مقیاس یکی بر حسب ذرع و دیگری بر حسب قدم برای تخمین فواصل بر روی نقشه ارائه شده است و نقشه مورد نظر با نسبت ۱:۲ در

مقایسه با نقشه اصلی ترسیم شده، ولی در نقشه خریطه با هیچ یک از روش‌های متداول مقیاس معرفی نشده است (همان، ۱۷۳).

نقشه دارالسلطنه مراغه‌ای، نقشه منحصر به فرد است و تا تاریخ ۱۳۷۷ ش در تملک شهرداری تبریز بوده است.

این نقشه به دست اسدالله خان مراغه‌ای ترسیم شده و از جمله نقشه‌هایی است که از طریق عملیات میدانی برداشت و ترسیم شده است. این نقشه از نظر حجم اطلاعاتی کمتر از نقشه قراجه داغی می‌باشد که مهمترین حجم نقشه مذکور فضاهای تجاری و موقعیت شهری این فضاهاست (فخاری تهرانی، ۱۳۷۹: ۱۷۸). سطوح تیره در این نقشه نمایانگر فضاهای تجاری هستند و بازار تبریز نیز به عنوان بزرگترین و فشرده‌ترین مجموعه تجاری به صورت لکه‌ای تیره در نقشه به چشم می‌خورد. نقشه بازار در شمال شرقی آن در کادری به ابعاد ۵۶×۵۹ سانتی‌متر تنظیم شده است. این نقشه به احتمال زیاد اولین نقشه ترسیم شده بازار است و اسامی اکثر نقاط بازار بزرگ شهر از قبیل تیمچه‌ها و کاروانسراها و غیره به ترتیب نمرات آورده شده است.

در این نقشه محلات از زیر محلات تفکیک نشده و اکثر اطلاعات در این نقشه حول نمایش دروازه، گذرها، رودخانه، پل، باغ، میدان، مرکز محلات، بازار، خلیفه‌گری، کارخانه‌ها، قبرستان‌ها و ارگ حکومتی می‌باشند. در این نقشه، عرض کوچه‌ها و خیابان‌ها به هیچ وجه قابل استناد نیست. خطوط زیادی هم به صورت مبهم و نیمه‌کاره رها شده است و یا با ترسیم ضعیف، اتصال خطوط از هم عبور کرده‌اند.

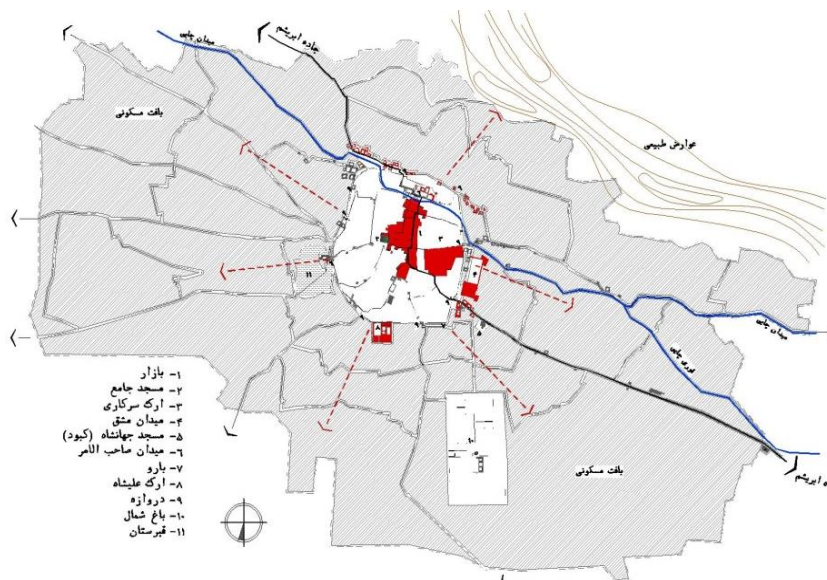
بررسی‌های فوق حاکی از آن می‌باشند که در این دوره، شهر از لحاظ ابعاد خیلی بزرگتر نشده ولی تغییرات معماری از جمله ورود فضاهای مدرن و تاکید بر فضاهای تجاری و بازار تبریز اتفاق افتاده است.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

همانگونه که بررسی‌های اولیه به سه دوره تقسیم‌بندی شدند در این قسمت نتایج را نیز می‌توان در قالب سه قسمت اصلی دسته‌بندی نمود.

۱. ساختار فضائی شهر تبریز در دوره اول: بر اساس اطلاعات بدست آمده از تحلیل نقشه‌ها بافت مسکونی در این دوره محدود به حصار نجف قلی خانی بوده و شهر به طور واضح بوسیله بارو و خنق اطرافش از روستاهای اطراف جدا شده است. شهر تبریز در این دوره، در عین حفظ انسجام خود، میزان و نوع حرکت‌ها، فعالیت‌ها، کنترل و نظارت امنیتی را زیر نظامی مدون، تعریف و هدایت می‌نمود. پراکندگی کاربری‌های مختلف در سطح شهر نیز از این نظام تبعیت می‌نمود و در ادامه به تقویت آن کمک می‌کرد (شکل ۶).

۲. ساختار فضائی شهر تبریز در دوره دوم: شهر تبریز در این دوره، بزرگتر شده، برج و باروها تخریب شده، تعداد محلات بیشتر شده به واسطه انواع معابر اصلی، فرعی، بن بست و کوچه باغ، به بخش‌های عمومی، نیمه عمومی، خصوصی و نیمه خصوصی تقسیم می‌شود. به دلیل قرارگیری تقریبی هسته اصلی شهر در مرکز هندسی آن، شاهد این نوع از نظام گسترش در بافت تبریز هستیم که وحدت و انسجام کل شهر را تضمین می‌نمود. یکی از ویژگی‌های گسترش بافت تبریز، تبعیت از الگوی سلسله مراتبی است که بر مبنای سیر تقسیم‌بندی شهر از عمومی به خصوصی صورت گرفته بود. نقشه‌های دوره دوم بیشترین اشتراک را از نظر نمایش بناها و عناصر شهری دارند. به طوری که در هر دو علیرغم متفاوت بودن کارکرد نقشه‌ها و ترسیمشان، عناصر پل، دروازه، گذر، میدان، مرکز محلات، بازار، قبرستان، رودخانه، باغ و ... دیده می‌شوند (شکل ۶).

شکل ۶. باروی نجف قلی خانی و تبریز اوایل قاجار در سال ۱۱۹۴ ه.ق و گستردگی آن تا اواخر قاجار در سال ۱۳۳۶ ه.ق به همراه عناصر مهم معماری و شهری براساس نقشه دارالسلطنه قاجاری به سال ۱۲۹۷ ه.ق.

۳. ساختار فضائی شهر تبریز در دوره سوم: در این دوره، شهر از لحاظ ابعاد خیلی بزرگتر نشده ولی تغییرات معماری از جمله ورود فضاهای مدرن و تاکید بر فضاهای تجاری و بازار تبریز اتفاق افتاده است. همچنین قسمت‌های زیادی در جنوب شرق تبریز به نقشه قبلی اضافه شده است.

منابع و مأخذ

- ادیب الملک، عبدالعلی (۱۳۴۹)، *دافع الغرور*، به کوشش ایرج افشار، تهران، چاپخانه بهمن.
- ارنولد ویلسون (۱۳۶۳)، *سفرنامه ویلسون*، ترجمه حسین سعادت نوری، انتشارات بابک.
- اعتمادالسلطنه، محمد حسن خان (۱۳۰۶)، *المآثر والآثار*، به کوشش ایرج افشار، تهران.
- آگوست بن تان (۱۳۵۴)، *سفرنامه بن تان*، ترجمه منصوره اتحادیه، تهران، نشر سپهر.
- بلیان اصل، لیدا (۱۳۸۶)، *بررسی عوامل تأثیرگذار در سازماندهی فضایی عناصر معماری و شهری تبریز با تأکید بر نقشه دارالسلطنه قراجه داغی ۱۲۹۷ ه.ق*، طرح پژوهشی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز.
- _____ (۱۳۸۸)، *بررسی تأثیر راهها بر شکل‌گیری نظام ساختاری شهر تبریز در دوره قاجار*، نشریه جغرافیا و برنامه‌ریزی (دانشگاه تبریز)، سال ۱۴، شماره ۲۹، پاییز، صفحات ۳۵-۶۰.
- بلیان اصل، لیدا، اسلامی، غلامرضا، اعتصام، ایرج (۱۳۹۰)، *نقش فضای بینابین در هویت بخشی به گستره فضایی بافت‌های تاریخی ایران*، شماره ۸، بهار و تابستان ۱۳۹۰، تابستان ۱۳۹۱.
- بهاء‌الدین محمد دنبلی، *تاریخ دنبله*، نسخه خطی، اهدایی محمد حسین نججوانی، کتابخانه مرکزی تبریز.
- جیمز موریه (۱۲۲۶ ه.ق/۱۸۱۱ م) (۱۳۸۶)، *سفرنامه موریه*، ترجمه سری ابوالقاسم، تهران، نشر توس.
- حبیبی، سیدمحسن (۱۳۷۵)، *از شمار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای کالبدی آن*، تفکر و تأثر، چاپ اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران.
- خاماچی، بهروز (۱۳۶۸)، *زمین‌لرزه‌های تبریز*، نشر تبریز، ندای شمس.
- ژوبر پیرآمده (۱۳۷۴)، *مسافرت در ارمنستان و ایران (سفرنامه پیرآمده)*، ترجمه عیقلی اعتماد مقدم، تهران، نشر بنیاد فرهنگ ایران.

- (۱۳۷۷)، *ناسخ التواریخ، تاریخ قاجاریه*، به اهتمام جمشید کیان فر، تهران، انتشارات اساطیر.
- سلطان زاده، حسین (۱۳۷۶)، *تبریز، خستی استوار در معماری ایران*، چاپ صهبا، دفتر پژوهشهای فرهنگی، تهران.
- شمیم، علی اصغر (۱۳۴۲)، *ایران در دوره قاجاریه*، تهران، ابن سینا.
- صفامنش، کامران (۱۳۷۹)، *شرح و تفسیر نقشه خریطه شهر تبریز در حال انقلاب به تاریخ رمضان ۱۳۲۶ ق سپتامبر ۱۹۰۸ م*، نشریه فرهنگ و هنر (اثر)، شماره ۳۱ و ۳۲، بهار و تابستان.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۵)، *مکتب تبریز و مبانی تجدد خواهی*، ستوده، تبریز.
- فخاری تهرانی، فرهاد (۱۳۷۹)، *نقشه دارالسلطنه تبریز ۱۳۲۷ قمری اسدالله خان مراغه*، مجله اثر، بهار و تابستان ۱۳۷۹ - شماره ۳۱ و ۳۲.
- فخاری تهرانی، فرهاد؛ پارسی، فرامرز؛ بانی مسعود، امیر (۱۳۸۵)، *بازخوانی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز*، چاپ ترسیم، ناشر: شرکت عمران و بهسازی شهری ایران، تهران.
- فلاندن، اوژن (۱۸۳۸)، *سفرنامه فلاندن*، ترجمه حسین نورصادقی، تهران، انتشارات اشراقی، ۱۳۵۶.
- مادام دیولافوا (۱۳۶۱)، *سفرنامه مادام دیولافوا*، ترجمه همایون سابق، انتشارات کتاب فروشی خیام.
- محمد کاظم بن محمد تبریزی (۱۳۸۷)، *منظرالاولیاء (در مزارات تبریز و حومه)*، تصحیح میرهاشم محدث، تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- مهریار، محمد؛ فتح الله یف، شامیل؛ فخاری تهرانی، فرهاد؛ قدیری، فرهاد (۱۳۷۸)، *اسناد تصویری شهرهای ایرانی دوره قاجار*، تهران: دانشگاه شهید بهشتی و سازمان میراث فرهنگی کشور.

- نادر میرزا (۱۳۷۳)، *تاریخ و جغرافی دارالسلطنه تبریز* (۱۳۰۳)، به تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد، تبریز: چاپ گلشن.
- ورهرام، غلامرضا (۱۳۸۵)، *نظام سیاسی و سازمان های اجتماعی ایران در عصر قاجار*، تهران، معین.

پی‌نوشت

۱ - میرزا حسن زنوزی، ریاض الجنه، نسخه خطی، کتابخانه ملی تبریز

2 - Pirre. E. Aimilien Gaubert

3 - August Benetan

4 - Jams. Morier

5 - Willyam Ousely

6 - Ogen-Flandin

7 - S. G. Willson

۸ - نقشه، نقشه کشیدن، ترسیم کردن